

הזמן שאחרי ה"פוסט"

מתן קמינר

בשנות התשעים, בינות לחורבותיהם של הנרטיבים הגדולים שקרסו עם סוף המלחמה הקרה, פרחו בישראל ובעולם אלף פרחי ה"פוסט": פוסט-מודרניזם, פוסט-סטרוקטורליזם, פוסט-קולוניאליזם, פוסט-מרקסיזם, פוסט-חילוניות ועוד. במבט לאחור, מנקודת מבטה של האנושות בת זמננו שנדונה לאסונות ולתהפוכות דווקא משום אי-יכולתה לפעול כגוף אחד, נדמה שהבעיה עם המודרניזם של המאה העשרים נעוצה לא בהבטחות האוניברסליות שהבטיח, אלא בבגידתו בהן

מאי 2021

מסה "הזמן של הפוסט", שהופיעה ב**תיאוריה וביקורת** ב-2005, שרטט הסוציולוג אורי רם תמונת מצב של הסוציולוגיה הישראלית העומדת בסימן התחילית "פוסט". רם דחה בכל פה את טענותיהם של סוציולוגים ממסדיים בני הדור הקודם, שלפיהם הדיסציפלינה התנתקה מהחברה ושקעה ב"עשור אבוד". להבנתו כמשתתף פעיל במגמה החדשה, ה"פוסטים" למיניהם – פוסט-מודרניזם, פוסט-קולוניאליזם וכדומה – דווקא המריצו את הסוציולוגיה והפכו אותה לרלוונטית ולאפקטיבית מתמיד.

שנות התשעים הארוכות היו "הזמן של הפוסט" בכל העולם, לא רק בישראל. את ראשית העשור סימנו התמוטטותו הפתאומית של הגוש המזרחי וסיומה המהיר של המלחמה הקרה. במה שהיה עד אז הגוש המערבי, ניצחונו המהיר והמוחלט של הקפיטליזם הניאו-ליברלי על הסוציאליזם הסובייטי האיץ דרמטית את דעיכתו של השמאל ובה בעת שמט את הקרקע מתחת לרגלי הימין, שדרישותיו המסורתיות לתחזוקת העליונות הצבאית ועוינותו לקדמה חברתית על גווניה איבדו בן רגע את עילותיהן העיקריות. עם השתלטותו של קומון-סנס כלכלי שאיין (זמנית) את הוויכוח בין שמאל לימין, מילאו את המרחב הפוליטי מאבקים חברתיים חדשים שנסובו על מגוון קשה להכללה של סוגיות – תרבותיות, סביבתיות, דתיות, אזוריות, לשוניות ועוד. אינטלקטואלים רבים חשו צורך להיחלץ מתחת לחורבותיהם של הנרטיבים הגדולים, ובין ההריסות פרחו אלף פרחי ה"פוסט": פוסט-מודרניזם ופוסט-סטרוקטורליזם, פוסט-קולוניאליזם ופוסט-מרקסיזם, פוסט-חילוניות ועוד.

שנות התשעים הארוכות נגמרו כמו שהחלו: בהפתעה. המתקפה המשולבת של אל-קאעידה ב-11 בספטמבר 2001 סיפקה לארצות הברית אויב חדש, "הטרור האסלאמי", לארגן סביבו את שליטתה הצבאית בעולם. הנטייה ארוכת הטווח להאטה בכלכלה הגלובלית, שהתמתנה במהלך שנות התשעים, צצה שוב במהלך העשור הראשון של האלף, ובאה לידי ביטוי קטסטרופלי במשבר הפיננסי שהחל ב-2008. הרעיון שלפיו הגלובליזציה תוביל בהדרגה להיעלמותם של סכסוכים דתיים ולאומיים ("שתי מדינות שבשתייהן יש מקדונלדס לא יילחמו זו בזו", כנבואתו של תומאס פרידמן) התנפץ אל סלע ההיסטוריה. ולבסוף חלחלה לתודעה הציבורית גם הסתירה הקטסטרופלית בין דרישותיו של אותו קפיטליזם גלובלי ובין יכולות הנשיאה של המערכות הטבעיות הנחוצות לקיום האנושי. כיום, שלא כמו לפני רבע מאה, הצל המטיל אימה על חיינו איננו מורשתו של עבר דכאני אלא דווקא עתיד כאוטי ומסוכן. הזמן שאחרי הפוסט הוא שוב זמן של פרה-, זמן של לפני.

ספרו החדש של רם, **הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית, 1882-2018** - ספר רחב יריעה שמקיף באורח מרשים ביותר את תולדות הדיסציפלינה מראשית הציונות ועד ימינו - מספק הזדמנות להתבונן מפרספקטיבה היסטורית חדשה על "הזמן של הפוסט", שרם היה בין אבריו. בישראל, שבה שנות התשעים התאפיינו בדיכטומיה חברתית ופוליטית בין מחנה שלום ניאו-ליברלי למחנה לאומי ריאקציוני, רגע ה"פוסט" התאפיין בשילוב כוחות ייחודי בין מגמה מטריאליסטית ביקורתית בת כמה עשורים ובין זרמים תיאורטיים שינקו דווקא ממגמות אנטי-מרקסיסטיות באקדמיה המערבית. אנשי ה"פוסט", ורם בראשם, היטיבו לתאר ולבקר את הדיכטומיה שבה חיו אך לא צפו את השלב הבא בהתפתחות הפוליטית של ישראל: התגבשותו של שילוב הרמוני בין קפיטליזם ניאו-ליברלי ולאומנות אתנוצנטרית. ואף שרבים מההוגים הבולטים של אותו הרגע נותרו בעלי השפעה מכרעת גם כיום, נראה כי הגיע הזמן לבחון מחדש את התועלת הגלומה במחוות המרד ב"נרטיבים הגדולים", שאפיינה את העשור ההוא.

מגמת ה"פוסט" נולדה בצרפת של שנות השבעים והייתה ריאקציה מובהקת להגמוניה של דור החזית העממית, שנפיליו - לוי-שטראוס, סארטר, אלתוסר - נטו לצדד בגרסה שמאלית כזו או אחרת של הנרטיב ה"וויגי" האופטימי על גורל החברה האנושית. נרטיבים גדולים כמו הסטרוקטורליזם התאימו לעידן שלאחר המלחמה, שבו קיטוב אידיאולוגי על בסיס בין-גושי התקיים לצד שחרור הדרגתי של מרבית עמי העולם מעול הקולוניאליזם וצמיחה כלכלית מהירה על בסיס השקעות ציבוריות מסיביות במזרח, במערב ובעולם השלישי. אך שנת 1968, שבמהלכה צעירים ממקסיקו סיטי ועד טוקיו דרשו להשתחרר ממנגנוני הדיכוי המדינתיים והתאגידיים של התקופה, הייתה הסימן הראשון ש"שלושים [השנים] הנפלאות", les trente glorieuses, מתקרבות אל קיצן. בראשית שנות השבעים הופיע משבר הסטגפלציה - ביטוי כלכלי לתיקו הפוליטי בין בעלי ההון למעמד הפועלים - ואחריו התרגשה מהפכת הנגד הימנית המוכרת לנו כיום בשם "ניאו-ליברליזם".

היחס בין הגות ה"פוסט" ובין התפנית הניאו-ליברלית מורכב וקשה לסיכום. בצרפת, הערעור על סטרוקטורות כלכליות, תרבותיות ואפילו לשוניות נתפס בתחילה כמתקפה - משמאל דווקא - על האורתודוקסיה האינטלקטואלית. הוגים כמישל פוקו וז'יל דלז, לצד תנועות חברתיות חדשות שנלחמו על זכויותיהם של הומוסקסואלים, בעלי מוגבלויות וקבוצות "שוליים" אחרות, ביקשו להרחיב את אופק השחרור מעבר לחזונות הקלאסיים של המאבק המעמדי והאנטי-קולוניאלי. גם הגל השני של הפמיניזם התמקם במרחב זה של תנועות חברתיות חדשות. אלא שעם דעיכתה של ההגמוניה הסטרוקטורליסטית והתבססותו של ההיגיון הכלכלי הניאו-ליברלי בספֶרה האקדמית, ובמיוחד עם הפלגתה של הגות ה"פוסט" לצידו השני של האוקיינוס האטלנטי, הלך וניטל עוקצו של החידוש. לדידם של מבקרים מרקסיסטים כמו דייוויד הארווי ופרדריק ג'יימסון, בארצות הברית הפכו ערכים פוסט-מודרניסטיים - יצירתיות, גמישות, ביזור, אינדיווידואליזם - לאידיאולוגיה הרשמית של הקפיטליזם המאוחר. גם קריאת התיגר על ההגמוניה המערבית מצד תיאורטיקנים אנטי-קולוניאליים כפרנץ פאנון, אדוארד סעיד ורנאג'יט גוהא עוקרה עד מהרה מתוכנה הגיאופוליטי וגויסה לשירותה של "רב-תרבותיות" ממסדית, שבמסגרתה יחידים מקבוצות מיעוט שולבו בתפקידים בולטים באליטה התאגידית, הפוליטית והאקדמית.

לזירה הישראלית הגיעו מגמות ה"פוסט" באיחור רב, בתיווך אמריקני וללא ההיבחנות החדה מקומון-סנס שמאלי קודם, שאפיינה את המורדים מפריז. מושגים כמו פוסט-מודרניזם ופוסט-קולוניאליזם חדרו לשיח האקדמי בישראל בד בבד עם התבססותם המקצועית של הסוציולוגים הביקורתיים, שפיתחו כבר בשנות השבעים ביקורת מטריאליסטית של יחסי הכוח במדינת ישראל, בין היתר בין דפי **מחברות למחקר וביקורת** האקדמי-מחתרתי שהתפרסם בשנים 1978-1984. כתב העת בעל השם הדומה-אך-שונה **תיאוריה וביקורת**, שנוסד ב-1991, היה לאתר מפגש הרמוני למדי - לפחות בתחילה - בין הסוציולוגים הביקורתיים ובין הפוסט-מודרניזם והפוסט-קולוניאליזם. בין דפיו נמצא מקום הן למחקרים שניתחו את המציאות הישראלית במונחים מעמדיים מוכרים, כמו אלו של רם, והן למבקרים שדחו את הנחות היסוד של הגות זו מנקודות מבט פוסט-מודרניסטיות ופוסט-קולוניאליות. יהודה שנהב, שהחל את דרכו כסוציולוג ביקורתי, הפך במהלך העשור לנציגה המובהק ביותר של המגמה הפוסט-קולוניאלית בסוציולוגיה, ב**תיאוריה וביקורת** ובסצנה האינטלקטואלית הישראלית בכלל.

את התהוותה של מגמה אינטלקטואלית "פוסטית" שגשרה על פערים כגון אלה אפשר לתלות בייחודה של ישראל, השרויה בסכסוך קולוניאלי פעיל ומתמשך עם העם הפלסטיני, ובתמורות המהירות שחלו בארץ עם סופה של המלחמה הקרה והתהוותו של עולם חד-קוטבי. רם, בבהירות האופיינית לכתיבתו, טען באותה תקופה כי החברה הישראלית עומדת על פרשת דרכים שיש ממנה שני מוצאים בלבד. האחד הוא חזון אוסלו - שלום אזורי תחת הגמוניה אמריקנית, שיביא לצמיחה כלכלית אך יחריף את אי-השוויון בין אזרחי המדינה היהודים, אולי אגב שיפור מעמדם של האזרחים הפלסטינים. לאופק זה קרא רם בשם הפרובוקטיבי "מקורלד בתל אביב". המוצא השני הוא נסיגה מתהליך השלום והסתגרות לאומנית שתטיב עם הצבא והמתנחלים ותשמור על הפריבילגיה הלאומית של היהודים המזרחים, במחיר של הימשכות מצב המלחמה עם הפלסטינים ושאר העולם הערבי. לאפשרות זו קרא רם,

בפרובוקטיביות רבה עוד יותר, "ג'יהאד בירושלים". בפוליטיקה, שוויון הכוחות בין מצדדי שתי הדרכים התבטא בתיקו המדמם ששרר במשך כל העשור בין "מחנה השלום", בהובלת העבודה, ובין "המחנה הלאומי" בראשות הליכוד.

שני הזרמים האינטלקטואליים שהרכיבו את מגמת ה"פוסט" הישראלית חשו אמביוולנטיות עזה לנוכח הברירה הדיכוטומית הזאת. הסוציולוגים הביקורתיים הכירו תמיד בפן הקפיטליסטי של דיכוי הפלסטינים, בשימושיותו של מצב המלחמה המתמשך ובתועלתו לדיכוי המעמדי בתוך החברה היהודית, גם אם היו חלוקים ביניהם על טיבם המדויק של הקשרים בין לאום למעמד. אי לכך, הבטחת "המזרח התיכון החדש" – עצמאות לאומית לפלסטינים תוך העמקת חדירתם של יחסי השוק – עוררה בהם רגשות מנוגדים. כמוהם, גם החוקרים שביקשו להנכיח בזירה האקדמית את הדיכוי התרבותי שחווי הפלסטינים והיהודים המזרחים צפו ברגשות מעורבים בהשתלטותו של המודל הניאו-ליברלי, המפורר את יסודות קיומן של קהילות מסורתיות ובה בעת מבטיח ייצוג ליחידים מתוכן.

אחדים מבין אנשי ה"פוסט" ניסו ליצור חלופה שלישית. מבין ניסיונותיהם, הדוגמה הבולטת עד היום היא זו של הקשת הדמוקרטית המזרחית, שביקשה לקדם סוציאל-דמוקרטיה פמיניסטית ורב-תרבותית. אך השחקן החברתי שיוכל לעשות נפשות עבור החזון הזה מחוץ לשורות המעמד הבינוני המשכיל לא אותר מעולם. כפי שכתב רם, גם בקרב הסוציולוגים הביקורתיים נחלשה המחויבות לפוליטיקה מהפכנית, וה(פוסט)-מרקסיזם שלהם הלך ודמה לסוציאליזם של המילייה האחוס"לי שממנו באו רובם: יותר סממן זהות נוסטלגי מאשר פרוגרמה פוליטית.

מבין החוקרים הביקורתיים בישראל, יואב פלד היה הראשון שניתח את שבירתו של התיקו הפוליטי בין "מקוורלד בתל אביב" ו"ג'יהאד בירושלים". במאמרו "מורשת שרון" טען פלד כי עלייתו של ראש האופוזיציה אריאל שרון להר הבית, שהציתה את האינתיפאדה השנייה, חסמה בפני בעלי ההון והמעמד הבינוני-גבוה – שנפגעו גם ממשבר הדוט.קום של ראשית האלף – את הדרך אל "דיווידנד השלום" שציפו לו עם פתיחתם המיוחלת של שוקי המזרח התיכון. אך ממשלת שרון, שנבחרה ב-2001, פיצתה את הנפגעים ביד רחבה. בניצוחו של שר האוצר בנימין נתניהו קיצצה הממשלה במיסים, בקצבאות ובשירותים הציבוריים ומכרה נכסי מדינה רבי ערך במחירי חיסול, ואילו הצעדים הביטחוניים החד-צדדיים שקידם שרון, כמו בניית חומת ההפרדה וההתנתקות מעזה, החזירו לאזרחי ישראל את הביטחון האישי ובה בעת מנעו את הקמתה של מדינה פלסטינית.

עם שיבתו של נתניהו לראשות הממשלה ב-2009 הפכו המהלכים של שרון למודל כלכלי-מדיני יציב. תחת ממשלות נתניהו הפכה טקטיקת ההפרדה לאסטרטגיה מצליחה של ניהול אוכלוסייה שדחקה את הכיבוש מהתודעה הציבורית. בה בעת דאג נתניהו להפוך את תשלובת ההייטק-צבא למנוע צמיחה שמבטיח יציבות כלכלית יחסית, תוך חלוקה-מחדש קליינטליסטית של הכנסות המדינה, שהעמיקה את תלותם של האזרחים היהודים העניים ביותר במפלגות החרדיות. כיום, לנוכח הקיפאון בחזית הפלסטינית והסכמי הנורמליזציה עם מדינות המפרץ, ההבחנה בין מחנה השלום למחנה הלאומי מתפוררת. מעמד הביניים האשכנזי-חילוני, שתפקד בשנות התשעים כעמוד השדרה של מחנה השלום,

מוצא את עצמו בתוך סתירה: מדיניותו הביטחונית והמקרו-כלכלית של נתניהו מיטיבה עימו, אבל החלוקה מחדש לאוכלוסיות עניות כמו החרדים והשחיקה המתמשכת ביוקרתו התרבותית הן לצנינים בעיניו. תנועת המחאה נגד שחיתותו של נתניהו, המבקשת כיום להקים ממשלה בישראל שמבוססת בלעדית על העיקרון "רק לא ביבי", מנקזת אליה את עוצמת הסתירה הזאת. בחלוקה החדשה, הגוש הנעמד מול גוש "רק ביבי" הקליינטליסטי מאחד את המעמד הבינוני, ואותו בלבד, תחת סימנה של טינה פרסונלית ותחושת איום מעמדית. האליטות הישנות, הנחלשות אט אט, ויתרו על חזון אסטרטגי המעוגן בזהות הגמונית לטובת פרויקט מעמדי קצר רואי ולכן חסר סיכוי.

ישראל של נתניהו איננה מקרה ייחודי כמובן. בשנים האחרונות עלו לשלטון ברחבי העולם, מברזיל ועד הפיליפינים, מנהיגי ימין שמצליחים לשלב בין מדיניות כלכלית המיטיבה עם ההון ומתעלמת ממשבר האקלים ובין פוליטיקה לאומית פרנאידית וגזענית. בתוך כך הולך וגובר בעיני רבים בעולם הזיהוי בין המודרניות עצמה, כנציגתו של לובן מוכרז או מובלע, ובין המצב האסוני שבו מוצאת את עצמה האנושות ברבע הראשון של המאה העשרים ואחת. זו הסיבה שהמפגינים הנאבקים באלימות משטרית גזענית טורחים גם להפיל את פסליהם של הוגים שתמכו בעבדות ולקרוא לדה-קולוניזציה של החשיבה האקדמית עצמה.

הקריאה לדה-קולוניזציה, אף שטרם הובעה בבירור בישראל, סמוכה מאוד להגותם של הפוסט-קולוניאליסטים הישראליים שהאשימו את האליטה הישראלית לדורותיה לא רק בנחשולם המעמדי של המזרחים והפלסטינים, אלא גם באלימות אפיסטמית שכוונה נגד תפיסת עולמם הדתית והפרטיקולריסטית. בספרו של רם מזוהה המגמה האנטי-מודרניסטית המקומית עם מורשתו המודחקת של "סבה" של הסוציולוגיה הישראלית, מרטין בובר, אך נציגה הבכיר בקרב הסוציולוגים הביקורתיים נותר יהודה שנהב, שספרו **במלכודת הקו הירוק** מציע ברית פוליטית בין האחרים השונים של ההגמוניה: ערבים, חרדים, מזרחים מסורתיים ומתנחלים. רם טוען כי קלושים הסיכויים הפוליטיים להקמתה של ברית כזאת, אבל למעשה הבעיה חמורה יותר: בניכוי הפלסטינים תושבי השטחים והפליטים, אך בהכללתה של נציגות מקרב ערביי '48 בדמותה של רע"ם, האם אין דמיון מטריד בין קואליציית החלומות הזאת ובין "גוש רק ביבי" (לפחות כפי שהצטייר עד אירועי השבועות האחרונים)? אם בצרפת של שנות השבעים היה כורח לפרק את מצג האוניברסליזם של המעמד השליט ולחושפו כמיתולוגיה לבנה, או כהגמוניה שאינה מודעת להגמוניותה, הרי כיום השלטון עצמו – בישראל ובמקומות אחרים, ובהם צרפת עצמה – אינו בוחל בפרטיקולריזם אסטרטגי בוטה. בנסיבות כאלה שום דבר אינו מונע מביקורת האוניברסליזם להפוך לכלי בידי השלטון, וכך אכן משתמשים בה אינטלקטואלים של הימין כיום.

בתוך כך רק הולכת ומתגברת התלות ההדדית בין בני האדם ברחבי תבל, שזכתה בשנות התשעים לשם "גלובליזציה". מגפת הקורונה, שניצתה בערי התעשייה החדישות והצפופות של דרום סין והתפשטה כהרף עין על פני הגלובוס דרך נתיבי התעבורה האווירית, היא דוגמה מובהקת לתהליך זה ולתוצאותיו. הרשת האפידמיולוגית הצפופה המחברת בין דרי הפלנטה נחשפה, ומעתה והלאה ברור לכול כי הבריאות של כל אחת מאיתנו תהיה תלויה בזו של כל האחרות. לאור העובדה המובהקת הזאת,

הלאומנות שבאה לידי ביטוי בסירובה של ממשלת ישראל לדאוג לאספקת חיסונים לתושבי השטחים הכבושים היא דוגמה קטנה לאותו זן של איוולת שמונע מממשלות העולם לרסן את תעשיות הדלקים המאובנים ולמנוע את הנורא מכול בחזית האקלימית.

זהו אפוא הזמן שאחרי ה"פוסט": הזמן שבו מתחילים להתגלות ממדיה של הקטסטרופה הגלובלית. שורשיה נעוצים בהפרדות בינינו, אך מחירה ייגבו מכולנו (אם כי לא באופן שוויוני). המאמץ להבין את העולם וגם לשנותו אינו יכול להתנהל עוד במסגרת האופטימיות הזחוחה, העיוורת לשוני, של המודרניזם "הגבוה", אבל גם אם ביקורתם של הפמיניזם, ההגות הסביבתית והמאבקים האנטי-קולוניאליים לא הופנמה עדיין, היא אינה נעלמת לשום מקום. עם זאת, הולך ומתברר כי גם ההיבדלות התרבותית היא סכנה מוסרית ופוליטית ממדרגה ראשונה. במבט לאחור, מנקודת מבטה של אנושות שנדונה לתהפוכות אדירות ואולי לכליה משום אי-יכולתה לפעול כגוף אחד למען האינטרס המשותף הזועק, נדמה שהבעיה עם המודרניזם של המאה העשרים היא דווקא בגידתו בהבטחת האוניברסליות שהייתה טמונה בו. בקרב הדור הצעיר, באקדמיה ובתנועות החברתיות, הולכת ומתגבשת ההכרה כי יש צורך לשוב מן הפרט והקהילה אל הכלל, לא כעניין של טעם אסתטי או אפיסטמי אלא כצו שעה דוחק.

ועם זאת, לא תיתכן חזרה לאחור, אל הזמן שלפני ה"פוסט", ולו משום שמאחר מדי. מאוחר מדי לבנות, על בסיס המערכות האקולוגיות המשרתות כיום את האנושות, את העולם שהבטיחו הקומוניזם והליברליזם גם יחד – עולם שבו כל אחד מקבל לפי צרכיו. רף השאיפות הונמך מאוד: מעתה, היעד הריאלי ביותר עבור הרוב הגדול הוא קיום בתנאי חיים צנועים, בסביבה שתיראה שונה מאוד מזו שבה גדלו אבותינו.

אוניברסליזם של הצלה, של חירום, של הרגע האחרון, יהיה בהכרח אמביוולנטי כלפי מורשת העבר המודרניסטית, שיצרה את המשבר אך גם מספקת כלים חיוניים להתמודדות עימו. לצד ירושה זו תעמוד לו גם "מורשת המדוכאים", במילותיו של וולטר בנימין, ידיעתם המושתקת של כל אלו שעבורם "מצב החירום" שבו אנו חיים היה הכלל מאז ומתמיד. דווקא על בסיס זה נדמה שהדור הצעיר מצליח למצוא, או לפחות לחפש, זווית המאפשרת לצאת לפעולה לטובתם של החיים כולם, זווית הנעזרת בנקודות מבטם השונות כדי להשיג תמונה שלמה יותר. הזמן שאחרי ה"פוסט" מצריך התכוונות שמקשיבה לפרטיקולרי, התכוונות מפוכחת, צנועה, אפילו מלנכולית, אך כזאת שגם נחושה לנצל את ההזדמנויות האחרונות שעוד נותרו לנו.

ד"ר מתן קמינר הוא אנתרופולוג, עמית פוסט-דוקטורט בתכנית עמיתי מרטין בובר באוניברסיטה העברית בירושלים, ופעיל בארגון אקדמיה לשוויון.
